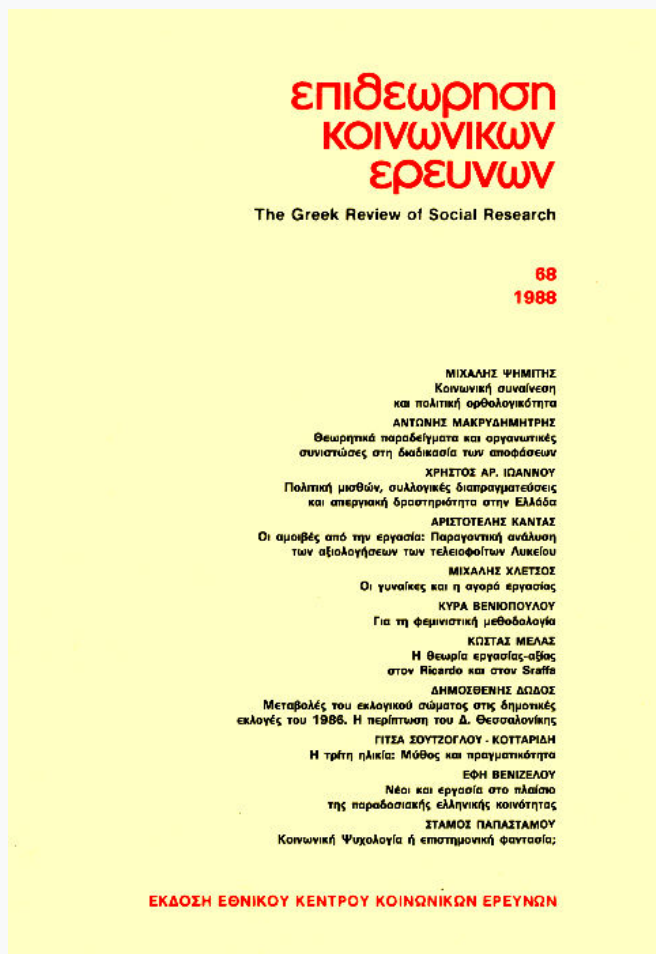

The Greek Review of Social Research

Vol 68 (1988)

68

Κοινωνική συναίνεση και πολιτική
ορθολογικότητα

Μιχάλης Ψημίτης

doi: [10.12681/grsr.854](https://doi.org/10.12681/grsr.854)

Copyright © 1988, Μιχάλης Ψημίτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Ψημίτης Μ. (1988). Κοινωνική συναίνεση και πολιτική ορθολογικότητα. *The Greek Review of Social Research*, 68, 3–27. <https://doi.org/10.12681/grsr.854>

Μιχάλης Ψημίτης

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ

ΤΟ ΓΕΝΙΚΟ ΖΗΤΗΜΑ

Η θεωρητική μελέτη της διαμόρφωσης της σχέσης μεταξύ της κοινωνικής συναίνεσης και της ορθολογικότητας της εξουσίας, καθώς και η ανάλυση της ειδικής μορφής που αυτή προσλαμβάνει κάθε φορά σε έναν κοινωνικό σχηματισμό καπιταλιστικού χαρακτήρα, είναι απαραίτητες για να εξηγηθούν οι διαδικασίες αξιοποίησης του κεφαλαίου και η μορφή συσσώρευσής του, το ειδικό βάρος των κρατικών πολιτικών στη μεσολάβηση της ταξικής πάλης και της κοινωνικής σύγκρουσης, όπως και η ίδια η δόμηση των μηχανισμών του κράτους, η ειδική μορφή της θεσμικής του υλικότητας.

Οι δύο πόλοι της σχέσης συναίνεση/ορθολογικότητα παραπέμπουν σε διαφορετικές βαθμίδες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και η αναλυτική σπουδαιότητα του καθένα, για την κατανόηση της λειτουργίας των μηχανισμών ελέγχου και της αναπαραγωγής της εκμεταλλευτικής σχέσης στον καπιταλισμό, πηγάζει ακριβώς από το εκάστοτε ιδιόμορφο ιστορικό πλαίσιο αυτής της σχέσης που τους συνδέει και τους προσδιορίζει. Σε αυτό λοιπόν το πλαίσιο, η συνολική σταθερότητα του πολιτικού συστήματος, ως σημείου σύνθεσης του κοινωνικού ανταγωνισμού και απορρόφησης των αρνητικών αποτελεσμάτων του, απαιτεί μια λειτουργική ανταπόκριση των δύο πόλων, έτσι ώστε στην εκροή της κυρίαρχης μορφής πολιτικής ορθολογικότητας που παγώνει το κράτος να αντιστοιχεί η εισροή, προς αυτό, ενός κυρίαρχου τύπου κοινωνικής συναίνεσης και αντίστροφα. Είναι φανερό δε ότι, αν υφίσταται μια μορφή διεπίδρασης μεταξύ των δύο, τον αποφασιστικό λόγο στον προσδιορισμό της σχέσης τους, με τέτοιο τρόπο που να αποτελεί εγγύηση σταθερότητας του συστήματος, οφείλει να έχει η κρατική πρωτοβουλία.

Έτσι, σε γενικές γραμμές, η μορφή της κοινωνικής συναίνεσης μπορεί να επιδρά διαμέσου των προσδοκιών, των αιτημάτων, των διεκδικήσεων των

κοινωνικών δυνάμεων και, φυσικά, του βαθμού πολιτικής ισχύος που αυτές εμπεδώνουν στην αντιθετική τους διαπλοκή, επάνω στη λειτουργία της πολιτικής διαχείρισης και στις πολιτικές του κράτους.

Το τελευταίο, όμως, ως τελική βαθμίδα συμπίκνωσης και «εγγραφής» του συσχετισμού δυνάμεων στο οικονομικό και κοινωνικό πεδίο, οφείλει όχι μόνο να αναπαράγει γενικά την *κοινωνική ενσωμάτωση* του ατόμου με τη θετική παρουσία και μεσολάβησή του στη σχέση του ατόμου με τους συμβολικά δομημένους χώρους και τα συστήματα πολιτισμικών αξιών που το κοινωνικοποιούν, αλλά και να εξασφαλίζει εκείνες τις συγκεκριμένες αποδόσεις ελέγχου από την πλευρά του που επιτρέπουν την παράλληλη *συστημική ενσωμάτωση* του ατόμου.¹ Ειδικότερα, στον σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό καπιταλιστικού τύπου, αυτή η *διπλή λειτουργία*² της δημόσιας πολιτικής σφαίρας συνίσταται: Καταρχήν, στην προστασία και διεύρυνση των νομιμοποιητικών ικανοτήτων των θεσμών και των πολιτισμικών αξιών (σε συνάρτηση με τις επιταγές διεύρυνσης των «αρμοδιοτήτων τους»), ακόμα και με παρεμβάσεις που μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο τα εσωτερικά όρια αυτοχής και να ανατρέψουν τις ιδιαίτερες και ιδιαίτερα ευαίσθητες πολιτισμικές περιοχές. Κατά δεύτερο λόγο, στην οργάνωση ενός αποτελεσματικού συστήματος απόσπασης συναίνεσης την οποία διοχετεύει στο υφιστάμενο πλέγμα των σχέσεων εξουσίας στην παραγωγή και την κοινωνία, κυρίως με:

α) τη χρησιμοποίηση της οικονομικής πολιτικής του κράτους για τη «διασφάλιση» των πιο αδύναμων τάξεων και κοινωνικών ομάδων·

β) την καθαυτό κοινωνική πολιτική των παροχών σε άτομα που χρειάζονται ιδιαίτερη μεταχείριση από το κράτος και που για να τη θέσει σε ισχύ το κράτος πρέπει να αποσπάσει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, όλες τις μορ-

1. Σχετικά με τη διαφορά μεταξύ της κοινωνικής και της συστημικής ενσωμάτωσης, καθώς και με τη σχέση που αυτές έχουν στην ανάπτυξη της έννοιας της κρίσης, βλ. J. Habermas, *La crisi della razionalità nel capitalismo maturo*, Μπάρι, Laterza, 1979, σ. 7-11.

2. Ο όρος «διπλή λειτουργία» δεν σημαίνει με κανέναν τρόπο ότι υπάρχει μια σαφής και μεθοδολογικά αναγνώσιμη διάκριση ανάμεσα στις δύο λειτουργίες. Κι αυτό όχι μόνο γιατί η αποτυχία της πολιτικής διαχείρισης του κράτους στη δεύτερη λειτουργία του (που σημαίνει άρνηση από μέρους του πολίτη να καταθέσει τη συναίνεσή του στα συγκεκριμένα περιεχόμενα των κρατικών πολιτικών) πυροδοτεί αυτόματα και την τάση του κράτους να αποπειραθεί νέες παρεμβάσεις στο χώρο των θεσμών κοινωνικοποίησης και των πολιτισμικών κανόνων και, συνεπώς, να επιβάλει πιο επιθετικούς τρόπους στην ήδη λεπτή και προβληματική συνδιαλλαγή μεταξύ του δημόσιου και του ιδιωτικού χώρου, αλλά επίσης γιατί το σύνολο των παρεμβατικών πολιτικών του κράτους (και οι δύο λειτουργίες) πρέπει να θεωρείται —παρ' όλη την εσωτερική λειτουργική διαφοροποίηση και τις αντιφάσεις των μηχανισμών του— ότι προέρχεται από την ενιαία θεσμική υλικότητα του κράτους, δηλαδή το δομημένο πλέγμα των θεσμών του που συγκροτείται ως ειδική υλική συμπίκνωση και εγγραφή στο κράτος του δεδομένου ταξικού συσχετισμού δυνάμεων. Βλ. σχετικά N. Poulantzas, *Les classes sociales dans le capitalisme aujourd'hui*, Παρίσι, Seuil, 1974, σ. 77. καθώς και N. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, Αθήνα, Θεμέλιο 1982, σ. 184.

φές κοινωνικής προστασίας από άλλους θεσμούς ή φορείς (εκκλησία, ιδιώτες κ.λπ.)³

γ) τη θεσμοθέτηση ενός σύνθετου τρόπου πολιτικής αντιπροσώπευσης των συμφερόντων (κόμματα, κοινοβούλια, συνδικάτα, ομάδες συμφερόντων) που επιτρέπει την επεξεργασία των κοινωνικών αιτημάτων και διεκδικήσεων, έτσι ώστε στον τελικό κρατικό παραλήπτη να φτάνουν κυρίως οι συναινετικοί στις διαδικασίες αντιπροσώπευσης απόηχοι της ταξικής πάλης και της κοινωνικής αντιθετικότητας.

Από αυτές τις δύο λειτουργίες του κράτους που, εντελώς συμβατικά, μπορούν να οριστούν ως νομιμοποίηση ή παραγωγή συναίνεσης από τη μια και απόσπαση συναίνεσης από την άλλη, εκείνη που ενδιαφέρει για τους στόχους αυτού του άρθρου είναι η δεύτερη.

Στο πλαίσιο δε αυτής της μελέτης για τη διαδικασία απόσπασης κοινωνικής συναίνεσης από την πλευρά του κράτους, φαίνεται ότι είναι θεμιτό, και μάλλον απαραίτητο, να προσδιοριστούν οι όροι ορισμένων θεωρητικών συλλήψεων, ξεκινώντας από εκείνη της «κρίσης». Διαπιστώνεται, δηλαδή, ότι σε συνθήκες σύγχρονου παρεμβατικού κράτους παράγονται πολλαπλές κρίσεις στην κοινωνία, την οικονομία, την ιδεολογία και την πολιτική (κρίση συσσώρευσης και αξιοποίησης του κεφαλαίου, κρίση αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, «κρίση αξιών», κρίση νομιμοποίησης και θεσμών), οι οποίες, σε συνδυασμό με το ρόλο που το κράτος διαδραματίζει σε αυτές, τείνουν να προσδώσουν στην έννοια της κρίσης τη μορφή της ανικανότητας από την πλευρά των κρατικών μηχανισμών να «διαχειριστούν τις κρίσεις»⁴ ειδικά στην προοπτική μιας περαιτέρω διαπλοκής των σφαιρών της πολιτικής, της οικονομίας και της κοινωνίας, που καθιστά προβληματικό το παραδοσιακό σχήμα απόλυτης και αυτόματης αναγωγής των κοινωνικών αντιθέσεων στη σφαίρα της παραγωγικής διαδικασίας ή του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας.⁵ Παράλληλα, η λειτουργική, δομική και συμπεριφορική διαφοροποίηση των κρατικών πολιτικών, η τάση τους να προλαβαίνουν τα απο-

3. Είναι χαρακτηριστικό, και βέβαια συσχετίζεται με το πρόσφατο νομοσχέδιο για την εκκλησιαστική περιουσία, ότι ο περιορισμός των ιδιωτικών συστημάτων πρόνοιας συγκαταλέγεται στους ουσιαστικούς παράγοντες ανάπτυξης ενός κοινωνικού κράτους και της αντίστοιχης ιδεολογίας που το υποστηρίζει. Πρβλ. H. Wlensky, *Neo-corporativismo, accentramento e stato assistenziale*, Μπολόνια, Cappelli, 1980, σ. 23.

4. Βλ. σχετικά G. Gozzi, «Potere e modello neocorporativo» στο A.A.V.V., *Nuove forme del potere*. Μιλάνο, Franco Angeli, 1982, σ. 11-12.

5. Σε αυτό το πλαίσιο η ίδια η έννοια της πολιτικής οικονομίας, ως εργαλείου ανάλυσης των κοινωνικών αντιθέσεων και των πολιτικών τους εκφράσεων, τίθεται υπό αμφισβήτηση. Βλ. σχετικά C. Offe, *Lo stato nel capitalismo maturo*, Μιλάνο, Etas Libri, 1979, σ. 27-29 και 39-41. Επίσης για τις δυσκολίες «οικονομικής» ανάγνωσης των κοινωνικών δυνάμεων στον σύγχρονο καπιταλισμό, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1986, σ. 147-169.

τελέσματα της κοινωνικής σύγκρουσης με την απόδοση θεσμοθετημένων, κατά περίπτωση, θετικών ή αρνητικών status σε ολόκληρες κοινωνικές κατηγορίες (φυσικά κάτω από την απαραίτητη ιδεολογική επικάλυψη), σήμερα περιορίζουν αισθητά την αναλυτική ικανότητα της ίδιας της σύλληψης του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας. Φυσικά αυτό δεν σημαίνει ότι αυτή η σύλληψη σαν εργαλείο ανάλυσης είναι παρωχημένη ή άχρηστη. Νομίζω, αντίθετα, ότι μπορεί να συμβάλει περισσότερο στην εμπειρική παρατήρηση των κοινωνικών φαινομένων αν συμπληρωθεί από μια άλλη σύλληψη: τον *κοινωνικό καταμερισμό της ανεργίας ή της μη εργασίας*. Πράγματι, αυτή η συμπλήρωση γίνεται αναγκαία αν σκεφτεί κανείς τη νέα συνιστώσα στην κρατική πολιτική, που είναι η δημιουργία «βιοματικών χώρων» όπου τα άτομα *απαλλάσσονται θεσμικά* από την υποχρέωση να προσφέρουν την εργασιακή τους δύναμη στην αγορά.⁶

Αυτό συμπεραίνει κανείς αν εκτιμήσει ότι ο ιδρυτικός ρόλος του κράτους στη συγκρότηση της εργασιακής δύναμης δεν έχει πλέον να κάνει μόνο με τις διαδικασίες κοινωνικοποίησής της μέσα από τους κλασικούς θεσμούς (εκπαίδευση, οικογένεια κ.λπ.) και τον ποσοτικό διακανονισμό της σχέσης μεταξύ ζήτησης και προσφοράς στην αγορά εργασίας (διαμέσου της καθυστέρησης της εισδοχής σε αυτήν που επιβάλλει το σχολείο, ο στρατός και οι νέες επιμορφωτικές και εκπαιδευτικές πολιτικές επιμήκυνσης αυτής της καθυστέρησης), αλλά προωθεί επίσης μια διαφορετική κοινωνική λειτουργία των θεσμών της κοινωνικής πολιτικής, αφού υποβαθμίζει τους εκτός του κράτους θεσμούς πρόνοιας, αναλαμβάνοντας έτσι το ίδιο το κράτος τον κυρίαρχο —αν όχι αποκλειστικό— ρόλο στην κοινωνικοποίηση των ατόμων που περιλαμβάνει το συνολικό φάσμα της κοινωνικής κατηγοριοποίησης.⁷

Όμως πέρα από το γεγονός ότι οι αμιγώς προνοιακές πρακτικές του κράτους καθιστούν, για πρώτη φορά, ολόκληρες κοινωνικές ομάδες που βρίσκονται εκτός της αγοράς (γυναίκες, φοιτητές, σπουδαστές, υπεργίλιοι, άνεργοι, άτομα με ειδικές ανάγκες, στρατευμένοι κ.ά.) αντικείμενα συγκροτημένων, συστηματικών και αποκλειστικά κρατικών πολιτικών, και έτσι τις ενεργοποιούν πολιτικά, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παράλληλη σύγχρονη παρεμβατική σύμφυση των προνοιακών και οικονομικών πολιτικών του κράτους στη σφαίρα της αγοράς, που εκδηλώνεται με τη θεσμική απόδοση προνομίων, διευκολύνσεων, επιδοτήσεων και παροχών κάθε φύσης σε διάφορες

6. Σχετικά με την υπόθεση ότι η ίδια η μεταμόρφωση της απαλλοτριωμένης εργασιακής δύναμης σε μισθωτή εργασία προϋποθέτει τη δημιουργία αυτών των «βιοματικών χώρων», πρβλ. C. Offe και G. Lenhardt, *Teoria dello stato e politica sociale*, Μιλάνο, Feltrinelli, 1979, σ. 23-26.

7. Για την ιδιοποίηση από την πλευρά του κράτους όλων των δυνατοτήτων και διαδικασιών εξοεργασιακής κοινωνικοποίησης του ατόμου, βλ. στο ίδιο, σ. 27 και 32-40.

επαγγελματικές κατηγορίες μισθωτών και μη, αλλάζει τα δεδομένα της κοινωνικής συγκρότησης και μπορεί —κάτω από ειδικές προϋποθέσεις, όπως θα δούμε στη συνέχεια— να δημιουργήσει ένα νέο σχήμα άρθρωσης και διαπλοκής των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, αυτή η νέα συνιστώσα των κρατικών πολιτικών κάνει τον ρυθμιστικό ρόλο της αγοράς να μην είναι πλέον το μόνο μέσον αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, αφού αυτή προσπαθεί ολοένα να αυτοαξιοποιηθεί διαμέσου μιας συνδιαλλαγής όλο και πιο άμεσα πολιτικής, όλο και περισσότερο εξωγοραίας.

Έτσι, αναφορικά πάντα με τους κοινωνικούς σχηματισμούς του οργανωμένου καπιταλισμού, ένα κοινό σημείο που φαίνεται να διαπερνά την εσωτερική σε αυτούς σχέση μεταξύ της κοινωνικής συναίνεσης και της ορθολογικότητας της κρατικής εξουσίας,⁸ είναι μια ιστορικά νέα τάση μετάβασης από την αυθόρμητη συναίνεση παραδοσιακού τύπου,⁹ που στηριζόταν στα πολιτισμικά αποτελέσματα μιας ισχυρής νομιμότητας του κράτους (διαχωρισμός ιδιωτικού και δημόσιου, ισχυρή κοινή γνώμη, «αγιοποιητική» παράδοση του κράτους και, κυρίως, μια νομική εξουσία που εκφράζεται από τη γραφειοκρατική διαχείριση), σε ένα νέο τύπο συναίνεσης που είναι απόρροια μιας διπλής ρήξης με το κλειστό βεβηριανό πρότυπο εξουσίας και ιεράρχησης σκοπών και μέσων.

Καταρχήν, η ρήξη αυτή εκδηλώνεται ως αποτέλεσμα της άμεσης πολιτικοποίησης της οικονομίας, με την έννοια ότι ο διογκούμενος ρόλος του παρεμβατικού κράτους στη διαδικασία συσσώρευσης απεκδύει τις οικονομικές κρίσεις από το χαρακτήρα των «μοιραίων» κοινωνικών ατυχημάτων που είχαν στον ανταγωνιστικό καπιταλισμό, ενώ, ταυτόχρονα, μεταφέρει και εσωτερικεύει στο κράτος τις αντιφατικές επιταγές που πηγάζουν από τις διαφορετικές λογικές συμφερόντων στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού.

Κατά δεύτερο λόγο, και σε συνάρτηση με τα παραπάνω, η συναίνεση που αποσπάται είναι του βαθμού και του επιπέδου που προκύπτουν από τις κρατικές παρεμβάσεις στο «πολιτισμικό», οι οποίες απο-νοηματώνουν τον ιδιωτικό και προσωπικό χώρο του ατόμου.¹⁰ Αυτές οι αδυναμίες στην από-

8. Πρέπει να σημειώσω εδώ ότι σ' αυτή την μελέτη ο όρος «ορθολογικότητα» χρησιμοποιείται πάντα για να χαρακτηρίσει τις εκλογικευτικές τάσεις άσκησης της εξουσίας μέσα στους μηχανισμούς του κράτους. Συνεπώς, αφορά την άσκηση και εμπέδωση μιας απρόσωπης εξουσίας που υπερβαίνει κατά πολύ την κομματική διαχείριση της κυβέρνησης (διακυβέρνηση) και, γι' αυτό, διαφοροποιείται ποιοτικά από τον «ορθολογισμό» της εξουσίας, που εξαρτάται περισσότερο από συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές.

9. Πρόκειται ακριβώς για την «υπακοή» των κυριαρχούμενων που ενεργούν «σαν να είχαν, οικειοθελώς, υιοθετήσει το περιεχόμενο της εντολής ως αξιωματική αρχή της δράσης τους». Πρβλ. M. Weber, *Economia e società*, τ. IV, Μιλάνο, Comunità, 1980, σ. 48-49.

10. Εδώ γίνεται θεμελιωδής σημασία η συνδρομή της κοινωνικής φαινομενολογίας στην

σπαση της συναίνεσης, λοιπόν, τείνουν να δημιουργήσουν μια γενικότερη κρίση νομιμοποίησης προς το σύστημα.

Ωστόσο, το φαινόμενο αυτό είναι ένας από τους παράγοντες της διαφοροποίησης της σχέσης συναίνεση/ορθολογικότητα. Ο άλλος παράγοντας είναι η μεταμόρφωση της ίδιας της ορθολογικότητας της εξουσίας στο σύγχρονο κράτος. Πράγματι, μέσα σε συνθήκες κρίσης νομιμοποίησης, η πολιτική ορθολογικότητα της κρατικής διαχείρισης ωθείται να εξαντλήσει τα όρια προσαρμοστικότητάς της προς την κατεύθυνση εξεύρεσης νέων τρόπων απόσπασης της κοινωνικής συναίνεσης που, από την πλευρά της, δεν μπορεί παρά να τίθεται με νέους όρους.

Το κράτος, αν θέλει να διατηρήσει έναν ανεκτό —και για το σύστημα ανεκτά ανοιχτό— διάλογο συνδιαλλαγής με τα (και ανάμεσα στα) αντικρουόμενα κοινωνικά συμφέροντα, αλλά και τα συμφέροντα των περιθωριακών ή των περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων, είναι υποχρεωμένο να αποκαταστήσει τη ροή νομιμοποίησης προς την πολιτική του διαχείριση, διευρύνοντας σαφώς τη θεματική και τα περιεχόμενα των πολιτικών του που τίθενται υπό διαπραγματεύση. Το νέο τίμημα είναι όλο και πιο διαπραγματεύσιμες, όλο και πιο συναινετικά αποφασιζόμενες πολιτικές επιμερισμού της φορολογικής συσώρευσης που —στις προθέσεις των κρατικών λειτουργών— θα μπορούσαν να υποκαταστήσουν το χαμένο έδαφος στο πεδίο της νομιμοποίησης.¹¹

Επομένως, στο πλαίσιο της νέας αυτής συνδιαλλαγής, τα άτομα υιοθε-

---

κοινωνιολογική ανάλυση, ειδικά σε ό,τι αφορά την αυτονομοποιητική, εννοιματική λειτουργία του «ζωτικού καθημερινού κόσμου» του ατόμου: «Το περιβάλλον του εγώ και εκείνο του εσύ, και συνεπώς το δικό μας περιβάλλον, είναι ένα και κοινό. Ο κόσμος του εμείς δεν είναι ο ιδιωτικός δικός μου ή δικός σου κόσμος αλλά είναι ο κόσμος μας, ένας μοναδικός διποικειμενικός κόσμος που μας είναι κοινός και που είναι γι' αυτό δεδομένος σε εμάς. Μόνο ξεκινώντας από εδώ, από την κοινωνικοπεριβαλλοντική σχέση του βιώνειν από κοινού έναν κόσμο στο πλαίσιο του εμείς, μπορεί να συγκροτηθεί ένας διποικειμενικός κόσμος, και είναι σε αυτή τη βάση που αυτός δέχεται τη δική του αποκλειστική και αρχική του νομιμοποίηση». Πρβλ. A. Schütz, *La fenomenologia del mondo sociale*, Μπολόνια, Mulino, 1960, σ. 242. Μια σημαντική προσπάθεια θεωρητικής σύγκλισης της συστημικής ανάλυσης και της φαινομενολογίας, ειδικά για την εξήγηση των νέων δυσκολιών συνδιαλλαγής μεταξύ «ζωτικών καθημερινών κόσμων» και κοινωνικών συστημάτων, είναι του A. Ardigò, *Crisi si governabilità e mondi vitali*, Μπολόνια, Carrelli, 1980, κυρίως σ. 9-28. Επίσης, μια κριτική τοποθέτηση από κοινωνιολογική σκοπιά στη φαινομενολογία του Schütz περιέχεται στο A. Giddens, *Nuove regole del metodo sociologico*, Μπολόνια, Mulino, 1979, σ. 27-41.

11. Πάντα στο πλαίσιο της διεπίδρασης συστήματος και ιδιωτικής αυτονομίας ο Habermas σημειώνει: «Στο κοινό των πολιτών αυξάνουν οι προσδοκίες που προσανατολίζονται με βάση την αξία χρήσης, που ελέγχονται δηλαδή στη βάση των αποτελεσμάτων. Το αυξον επίπεδο απαίτησης είναι συμμετρικό στην αυξουσα ανάγκη νομιμοποίησης: Το απόθεμα «αξία» που συλλέγεται με το φορολογικό εργαλείο οφείλει να αντικαταστήσει το ανεπαρκές απόθεμα «νόημα». Πρβλ. J. Habermas, *ό.π.*, σ. 82.

τούν μια γενική και ισχυρή διεκδικητική στάση απέναντι στο κράτος «που δεν είναι, καταρχήν, πολιτική συμμετοχή»,¹² ενώ οι ομάδες των οργανωμένων συμφερόντων τείνουν συνεχώς να διαμορφώνουν τις συναινετικές τους συμπεριφορές όχι μόνο προσπαθώντας να αποσπάσουν για λογαριασμό τους το μεγαλύτερο δυνατό μέρος των αποθεμάτων από αυτές που το κράτος ορίζει ως διαπραγματεύσιμες στα περιεχόμενα πολιτικές (πολιτική εργασίας, μισθοί, τιμές, παροχές στην παιδεία, υγεία, στέγαση, ασφάλιση, αποζημιώσεις, «κοινωνικός μισθός»), αλλά προσβλέποντας, επίσης, σε στόχους θεματικής διεύρυνσης του φάσματος των διαπραγματεύσιμων δημόσιων πολιτικών (π.χ. πολιτική επενδύσεων, θεσμικές αλλαγές κ.λπ.).

Όμως στη διερεύνηση αυτού του φαινομένου, όπως και των ιδιομορφών διαστάσεων που, πιθανώς, τείνει να προσλάβει στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, θα επιστρέψουμε αφού πρώτα εξεταστούν σύντομα μερικές από τις συνιστώσες της κοινωνικής σύγκρουσης, κυρίως στο πεδίο των βιομηχανικών σχέσεων, καθώς και ο βαθμός ανταπόκρισης που παρουσιάζει το θεσμικό σύστημα της πολιτικής αντιπροσώπευσης των συμφερόντων απέναντι στις νέες οικονομικές και κοινωνικές προτεραιότητες που θέτει το κράτος σήμερα στην Ελλάδα.

ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΑΙ ΟΡΘΟΛΟΓΙΚΟΤΗΤΑ: Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ

Αν η δικτατορία στην Ελλάδα συνέπεσε με μια περίοδο όπου στις χώρες του ώριμου καπιταλισμού πραγματοποιήθηκαν ουσιαστικές αλλαγές στην οικονομία, την πολιτική και την ιδεολογία και που μετατόπισαν σε νέους άξονες τη διεθνή οικονομική ολοκλήρωση αλλά και τις δομικές παραμέτρους του πολιτικού παιχνιδιού σε επίπεδο εμπέδου κρατών, φαίνεται ότι, στη διάρκεια αυτής της επταετούς «κοινωνικής ειρήνευσης», το μόνο που απέσπασε ο κυρίαρχος συνασπισμός εξουσίας ήταν μια ισόχρονη αναβολή της εκδήλωσης των εντάσεων που κυοφορούνταν στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας.¹³ Σε ό,τι αφορά ειδικότερα τις συμπεριφορικές συντεταγμένες της ελληνικής αστικής τάξης, ένα κοινό σημείο που δείχνει να τις χαρακτηρίζει, κατά τη διάρκεια της στρατιωτικής δικτατορίας μέχρι και σήμερα, είναι μια παθη-

12. Πρβλ. J. Habermas, *Storia e critica dell' opinione pubblica*, Μπάρι, Laterza, 1977, σ. 251.

13. Όπως, εξάλλου, και στις περιπτώσεις της Ισπανίας και της Πορτογαλίας, βλ. P.C. Schmitter, «Intermediazione degli interessi e governabilità nei regimi contemporanei dell' Europa Occidentale e dell' America del Nord», στο S. Berger (επιμ.), *L' organizzazione degli interessi nell' Europa Occidentale*, Μπολόνια, Mulino, 1983, σ. 467.

τική στάση απέναντι στις ουσιαστικές πολιτικές εκφράσεις των μεταλλαγμένων συνθηκών που ορίζουν κάθε φορά την κοινωνική σύγκρουση και την πολιτική μεσολάβησή της. Πιο συγκεκριμένα, αν στην επιβολή και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας η αστική τάξη διαδραμάτισε έναν αντιφατικό και περιθωριακό ρόλο στις πολιτικές διαδικασίες,¹⁴ από τη μεταπολίτευση, και ιδιαίτερα από το 1985 μέχρι σήμερα, δείχνει να παρακολουθεί απλώς τις κρατικές πολιτικές που αποπειρώνται να την «εντάξουν» σε ένα πολιτικό σύστημα αντιπροσώπευσης των συμφερόντων διαφορετικό από την κλασική κομματική εκπροσώπηση και, κατά μείζονα λόγο, αντιθετικό ως προς τις δοκιμασμένες πελατειακές εξαρτήσεις από τον κρατικό μηχανισμό.

Ο στόχος που τίθεται με τη διατύπωση αυτής της υπόθεσης είναι να συζητηθεί το δεύτερο, επίκαιρο, σκέλος της ως συνάρτηση, βέβαια, των τακτικών και του βαθμού εμπλοκής και των άλλων κοινωνικών τάξεων και ομάδων σε αυτές τις διαδικασίες ένταξης. Αναμφισβήτητα, η επαληθευσιμότητα αυτής της υπόθεσης θα πρέπει να εξεταστεί μέσα από μια σειρά συναφών εμπειρικών μελετών και επεξεργασιών της νέας ορθολογικότητας της εξουσίας που υπνοοείται σε αυτήν και που μέχρι τώρα δεν έχουν πραγματοποιηθεί. Γι' αυτό ό,τι επακολουθήσει θα είναι μια —οπωσδήποτε περιορισμένη και ατελής— απόπειρα να επισημανθούν ορισμένες από τις συνιστώσες της σημερινής κρίσης αντιπροσώπευσης, που ωθούν σήμερα το ελληνικό κράτος και την πολιτική του διαχείριση στην ανάληψη πρωτοβουλιών προς την κατεύθυνση του αναπροσδιορισμού των εδρών της συνδιαλλαγής και των διαδικασιών ρύθμισης της κοινωνικής αντιθετικότητας.

Σχηματικά, λοιπόν, το όλο ζήτημα τοποθετείται κάπου ανάμεσα στην τωρινή σχέση του κράτους και των δημόσιων πολιτικών με:

I) Τα πολιτικά κόμματα.

II) Τα συνδικάτα, τις οργανώσεις των εργαζομένων και τις υπόλοιπες ομάδες των οργανωμένων συμφερόντων.

III) Εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που περιλαμβάνουν πληθυσμιακές κατηγορίες των οποίων τα μέλη κοινωνικοποιούνται έξω από την αγορά εργασίας.

Ωστόσο, πριν απ' όλα είναι απαραίτητο να σημειωθεί ότι η όλη προβληματική προϋποθέτει τη σύγχρονη υπέρβαση (όμως όχι και ολοκληρωτική

---

14. Για την άποψη ότι ο στρατός ενήργησε για να διασφαλίσει τα δικά του συντεχνιακά συμφέροντα και όχι τα καπιταλιστικά συμφέροντα, βλ. μεταξύ άλλων Ν. Μουζέλης, «Η άνοδος των στρατιωτικών δικτατοριών: Χιλή, Αργεντινή, Ελλάδα» στο Κ. Βεργόπουλος κ.ά., *Το κράτος στον περιφερειακό καπιταλισμό*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 81, επίσης, του ίδιου, *Νεοελληνική κοινωνία: όψεις υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1978, σ. 293-296· επίσης, Θ. Βερέμης, «Ο στρατός στην πολιτική μετά τον πόλεμο», στον συλλογικό τόμο, *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα, Εξάντας 1986, σ. 140.

εξαφάνιση) του φαινομένου των πελατειακών σχέσεων ως ουσιαστικών διαμορφωτικών παραγόντων της συγκρότησης και διατύπωσης των δημόσιων πολιτικών. Και αυτό όχι τόσο γιατί οι πελατειακές σχέσεις χάνουν σε συνολική αποτελεσματικότητα και προκαλούν υψηλό πολιτικό κόστος σε συνθήκες σύγχρονης αστικής διακυβέρνησης, ούτε μόνο εξαιτίας κάποιων, αντιφατικών άλλωστε, αποπειρών εξορθολογισμού των κρατικών μηχανισμών που αφορούν τον περιορισμό της εξάπλωσης της παρασιτικής γραφειοκρατίας και τον ορθότερο καταμερισμό εργασίας και αρμοδιοτήτων μεταξύ των υπηρεσιών. Ο βασικότερος λόγος αυτής της υπέρβασης είναι ότι, στην εκδοχή ενίσχυσης των οργανωμένων κοινωνικών ομάδων και με την εισδοχή νεοσύστατων περιθωριακών ομάδων στην καθημερινή πολιτική πάλη, γίνεται δομικά αδύνατη η συνέχιση της στενής εξάρτησης των πολιτικών του κράτους από τις διασυνδέσεις πελατειακού χαρακτήρα (ρουσφέτι κ.λπ.). Πολύ περισσότερο δε που μια τέτοια εξάρτηση θα δυναμίτιζε τις βάσεις ακόμη και μιας στοιχειώδους προγραμματικής πρακτικής, ενώ, από την άλλη πλευρά, θα καθιστούσε προβληματική και την ίδια την πριμοδότηση συγκεκριμένων και αντικειμενικά οργανωμένων κοινωνικών ομάδων.

Ας εξετάσουμε σύντομα λοιπόν τη σημερινή σχέση του κράτους με τους τρεις τύπους συλλογικότητας που προαναφέρθηκαν.

I. Το κράτος και τα πολιτικά κόμματα

Πέρα από την εξειδικευμένη ανάλυση του κάθε κόμματος, υπάρχουν κάποιοι παράγοντες στη λειτουργία του γενικότερου πολιτικού συστήματος στην Ελλάδα που φαίνεται να επηρεάζουν ανασταλτικά τις θετικές λειτουργίες των πολιτικών κομμάτων να ελέγχουν τα κοινωνικά αιτήματα και να θεμελιώνουν νομιμοποιητικές για το σύστημα μεσολαβήσεις μεταξύ της κοινωνικής και της πολιτικής σφαίρας. Αυτοί οι παράγοντες υποβάθμισης των κομμάτων, που έχουν δομικό χαρακτήρα για τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό, αφού διακρίνονται σαφώς από άλλους συγκυριακούς (όπως η άμβλυση της πρώτης μεταδικτατορικής ιδεολογικής εξάρσης ή οι αρνητικές επιπτώσεις των πιθανών καιροσκοπικών κομματικών ελιγμών), είναι:

A. Μια ιστορικά αναπόφευκτη έλλειψη ώθησης του πολίτη να εμπλακεί ενεργητικά σε ουσιαστικές συμμετοχικές πρακτικές μέσω των «κοινοβουλευτικοποιημένων» ελληνικών κομμάτων. Αυτή η έλλειψη συνδέεται και με ιστορικούς λόγους παθητικότητας του πολίτη (παραδοσιακές εξαρτήσεις πελατειακού χαρακτήρα, πολιτική πατρωνεία κ.λπ.), αλλά κυρίως οφείλεται στους όρους συγκρότησης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας στη διάρκεια της πρώτης μεταπολιτευτικής περιόδου. Είναι μια έλλειψη, δηλαδή, που σηματοδοτεί την αδυναμία του συστήματος να αναπαραστήσει νομικο-

ιδεολογικά τα πολιτικά κόμματα σαν ισότιμους «παίχτες» του γενικότερου πολιτικού παιχνιδιού κατανομής της εξουσίας.

Έτσι, λοιπόν, από τη μια πλευρά και μέχρι την επιβολή της δικτατορίας, ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός δεν παρουσιάζει μια μορφή κράτους που, κατά τα δυτικά πρότυπα, να μπορεί να οριστεί ως «κράτος δικαίου» με χαρακτηριστικά γνωρίσματα τον αυστηρό περιορισμό των κρατικών λειτουργιών στη σφαίρα της πολιτικής, την αρχή της νομικής ισότητας των πολιτών, την αυστηρή δέσμευση των κεντρικών ρυθμιστικών πρακτικών σε θέματα βασικών δικαιωμάτων και ελευθεριών και τον κλασικό διαχωρισμό των εξουσιών με πριμοδότηση του αντιπροσωπευτικού κοινοβουλίου.

Από την άλλη πλευρά, ούτε η εγκαθίδρυση της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας δείχνει να στάθηκε ικανή να δημιουργήσει ευρέα κίνητρα για την αποτελεσματική και μόνιμη κομματική διαμεσολάβηση των κοινωνικών συμφερόντων, αφού δεν ενίσχυσε την αρχή της «νομικής ισότητας των πολιτών»¹⁵ που χρειαζόταν για να αποκτήσουν τα κόμματα χαρακτήρα ελέγχου της τήρησης της ισότητας, ούτε επίσης κατόρθωσε να αποδώσει στο κοινοβούλιο τη θετική του λειτουργία ως έδρα ουσιαστικής διαπραγμάτευσης¹⁶ και διαπάλης των αντιτιθέμενων κοινωνικών συμφερόντων ή ως κέντρο αποδόσης «επιμεριστικής δικαιοσύνης».

Αυτό το φαινόμενο συνθέτει και το παράδοξο της Τρίτης Ελληνικής Δημοκρατίας, με την έννοια ότι ενώ αυτή εγκαθιδρύει για πρώτη φορά νομικά ένα δημοκρατικό ρυθμιστικό πλαίσιο των πολιτικών θεσμών που αναβαθμίζει από ποιοτική άποψη τα κόμματα, ταυτόχρονα επιβάλλει έμμεσα τον υποβιβασμό τους σε θέματα μεσολάβησης της κοινωνίας.

Β. Ένας άλλος παράγοντας βαθμιαίας αποδυνάμωσης, στα μάτια του πολίτη, του ρόλου των κομμάτων συνδέεται με το γεγονός ότι τα κόμματα, στην άσκηση των πολιτικών πρακτικών τους, έχουν πάντα να κάνουν τους λογαριασμούς τους με ποσοτικές παραμέτρους. Και αυτό συμβαίνει είτε πρόκειται για την επεξεργασία και διαπραγμάτευση συγκεκριμένων πολιτικών αποφάσεων είτε αφορά μια πιο σταθερή και ευρύτερη κατανομή της εξουσίας. Αυτός ο παράγοντας είναι η αρχή της πλειοψηφίας που, ως *αξιολογικό επιχείρημα* της άσκησης της εξουσίας, συναντά εκείνες τις επιφυλάξεις που ο Tocqueville, ήδη από το 1835, είχε ορίσει ως ελάττωμα της δημοκρατίας και το οποίο είχε συνοψίσει στο γεγονός ότι «η πλειοψηφία επενδύεται με μια ισχύ συγχρόνως υλική και ηθική, που δρα επάνω στη βούληση όπως και επά-

15. Ήταν και παραμένουν ενδεικτικές από αυτή την άποψη οι τεράστιες διαφορές που διέπουν το νομικό καθεστώς της εργασιακής σχέσης ανάμεσα σε επιχειρήσεις και οργανισμούς, ακόμη και στο πλαίσιο εργαζομένων που ανήκουν στην ίδια επαγγελματική κατηγορία.

16. Βλ. σχετικά, Α. Μάνεσης, «Η εξέλιξη των πολιτικών θεσμών στην Ελλάδα, αναζητώντας μια δύσκολη νομοποίηση», στον τόμο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, ό.π., σ. 31-32.

νω στις πράξεις, και που εμποδίζει την ίδια στιγμή το πράττειν και την επιθυμία του πράττειν». ¹⁷

Ωστόσο, ακόμη και αν παρακάμψουμε τη «συντηρητική» εκδοχή της σύγκρουσης της αρχής της πλειοψηφίας με την ιδιωτική και ατομική σφαίρα της ελευθερίας, που υποστήριξε ο Tocqueville, ή ακόμη και αν παραβλέψουμε τη ριζοσπαστική αντίληψη της Luxemburg ¹⁸ που διαβλέπει την εξαφάνιση της επαναστατικής πάλης διαμέσου της γραφειοκρατικής καταστροφής της χειραφετητικής παρόρμησης στο σύγχρονο πλειοψηφικό πολιτικό παιχνίδι, είναι βέβαιο ότι μπορεί κανείς να διαπιστώσει μια σειρά από *δομικά όρια* στην αποτελεσματικότητα της αρχής της πλειοψηφίας ως *τεχνικού κριτηρίου* διακυβέρνησης από τα κόμματα.

Μερικά βασικά από τα όρια ¹⁹ αυτά, που στενεύουν ολοένα σε συνθήκες σύγχρονου παρεμβατικού κράτους, είναι:

- Η δυσκολία επακριβούς καθορισμού του χώρου όπου έχουν ισχύ οι αποφάσεις της πλειοψηφίας. Για παράδειγμα, δεν είναι δυνατό να καθοριστεί με σαφήνεια πού και πώς μια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση μπορεί να μην αφορά αποκλειστικά το πλαίσιο των «δημόσιων» πραγμάτων, αλλά να εισβάλει και στο χώρο της ιδιωτικής αυτονομίας του ατόμου (οικογένεια, διαπροσωπικές σχέσεις κ.λπ.).
- Η συνακόλουθη δυσκολία οικοδόμησης των ρυθμιστικών δυνατοτήτων της πολιτικής διαχείρισης σε θέματα περιβάλλοντος, οικογενειακού προγραμματισμού, κοινωνικής πρόνοιας, αλλά —όπως θα δούμε στη συνέχεια— και η δυσκολία «περιχαράκωσης» των διαδικασιών λήψης των δημόσιων αποφάσεων από την εισβολή σε αυτές των μη μεσολαβημένων και οργανωμένων κοινωνικών ομάδων.
- Η δυσκολία να διατηρηθεί η αξιολογική διάκριση ανάμεσα στην πλειοψηφία και μια διασφαλισμένη νομικά πραγματικότητα (μέσα μαζικής επικοινωνίας, εκλογικός νόμος κ.λπ.) που την περιβάλλει, αλλά για την οποία η πλειοψηφία δεν μπορεί —τουλάχιστον όχι τόσο άνετα— να αποφασίζει (περίπτωση απονομιμοποιητικών αποπειρών να ελεγχθεί στενά η πληροφόρηση, να ρυθμιστεί «κατάλληλα» ο εκλογικός νόμος κ.λπ.).
- Η δυσκολία αποδοχής από τον πολίτη της δυνατότητας της συγκεκριμένης κυβερνητικής πλειοψηφίας να προκαλεί με τις αποφάσεις της αποτελέσμα-

17. Πρβλ. A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, Gallimard, 1968, σ. 150.

18. Είναι γνωστή η άποψη της R. Luxemburg ότι μεταξύ καπιταλιστικής ανάπτυξης και δημοκρατίας δεν μπορεί να σταθεροποιηθεί καμία γενική και απόλυτη σχέση, αφού «οι δημοκρατικοί θεσμοί εξάντησαν σε μεγάλο βαθμό τη λειτουργία τους για την ανάπτυξη της αστικής τάξης». Πρβλ. R. Luxemburg, *Riforma o rivoluzione?*, Róμη, Editori Riuniti 1976, σ. 104.

19. Για τα προβλήματα αυτά βλ. αναλυτικά τον συλλογικό τόνο *Democrazia, maggioranza e minoranze*, Μπλόνια, Mulino, 1981, ιδιαίτερα τις συμβολές των N. Bobbio και C. Offe.

τα στην οικονομία, την κοινωνία και τους θεσμούς, των οποίων η δομική διάρκεια ξεπερνά κατά πολύ τα προκαθορισμένα χρονικά όρια πολιτικής επιβίωσης της πλειοψηφίας (δεν είναι τυχαίο ότι η στάση αυτή βρισκεί υποστηρικτές στο ριζοσπαστικό όπως και στο συντηρητικό πολιτικό μέτωπο με τις κατηγορίες του ξεπουλήματος μέρους του δημόσιου τομέα σε ιδιώτες, ή της υπερχρέωσης του δημόσιου τομέα, αντίστοιχα).

— Η δυσκολία της πολιτισμικής, πλέον, υιοθέτησης της πλειοψηφικής αρχής σε χώρες (όπως η Ελλάδα) όπου η πολιτική ιστορία διδάσκει την τυπική μάλλον, παρά ουσιαστική, αποδοχή των επιπτώσεων που έχει για τις μειοψηφίες μια εκλογική τους ήττα.

Φυσικά, αυτές οι παρατηρήσεις δεν τοποθετούν το πρόβλημα των αρχών διακυβέρνησης στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία στη συνολική του βάση. Θέλουν μόνο να επισημάνουν μερικά χαρακτηριστικά της υποβάθμισης των λειτουργιών των κομμάτων και των συνακόλουθων τάσεων προς «οργανικότερες» μορφές αντιπροσώπευσης των κοινωνικών συμφερόντων.

Γ. Ο τρίτος παράγοντας υποβάθμισης του ρόλου των πολιτικών κομμάτων συνδέεται με τους πρώτους δύο και είναι συνάρτηση τόσο της εισδοχής νέων υποκειμένων στην πολιτική, όσο και της ενεργοποίησης στο πολιτικό προσκήνιο των παραδοσιακών κοινωνικών ομάδων με οργανωμένα συμφέροντα.

Σε αυτή την τάση εξέλιξης, νέα πολιτικά υποκείμενα και οργανωμένες ομάδες δεν αρκούνται να συλλαμβάνουν τις υπολειμματικές «διαρροές» από την κομματική μεσολάβηση των συμφερόντων που συγκροτούνται στην κοινωνική σφαίρα, δηλαδή δεν δρουν μόνο παράλληλα με τα πολιτικά κόμματα, αλλά συχνά συνιστούν και μια ανταγωνιστική προς αυτά πραγματικότητα στη δυνατότητα πολιτικής σύνθεσης του κοινωνικού αιτήματος. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η δυνατότητα ανταγωνιστικής —ως προς τα κόμματα— άρθρωσης απευθείας πολιτικών αιτημάτων αυτών των συλλογικοτήτων, είναι αποτέλεσμα της ενισχυμένης ποσοτικά και διαφοροποιημένης ποιοτικά παρέμβασης του κράτους στην οικονομία και τους κοινωνικούς ιστούς.

Πράγματι, αν «τα πολιτικά αιτήματα δεν είναι συνάρτηση των γενικών φυσικών αναγκών μιας δοσμένης κοινωνίας, αλλά μόνο εκείνων των αναγκών που μπορούν να ικανοποιηθούν με πολιτικά μέτρα»,²⁰ τότε σε συνθήκες περίπλοκων και, συχνά, αντιφατικών δημόσιων πολιτικών μεταμορφώνεται η ίδια η σύλληψη των μεθερμηνεύσιμων σε πολιτικά αιτήματα αναγκών. Αυτό συμβαίνει γιατί στη σύζευξη «πολιτικοποιήσιμων» αναγκών και κρατικών αποφάσεων το σύγχρονο κοινωνικό κράτος σχετικοποιεί τις πρώτες και τις καθιστά εξαρτημένη μεταβλητή της σύζευξης, στο μέτρο που —με τις βαθιά

20. Πρβλ. A. Pizzorno, *I soggetti del pluralismo*, Μπολόνια, Mulino, 1980, σ. 20.

παρεμβατικές του πρακτικές— διευρύνει και πολυδιασπάζει το φάσμα των δυνα-
τικών αναγκών.

Η εμφάνιση αυτών των νέων αναγκών δημιουργεί αγωγούς αποτελε-
σματικότερης άρθρωσης του πολιτικού αιτήματος, όπως είναι οι «συντεχνια-
κές» ομάδες των οργανωμένων συμφερόντων (ισχυρές επαγγελματικές κατη-
γορίες μισθωτών και μη), επίσης τα συνδικάτα στο βαθμό που αναλαμβάνουν
απευθείας διαπραγμάτευση με τους εργοδότες και το κράτος ταυτόχρονα, και
τέλος οι οποιοσδήποτε μορφές οργάνωσης και κινητοποίησης που μπορούν
να δημιουργήσουν κατηγορίες ατόμων τα οποία αυτοαναγνωρίζονται σε ιδιό-
μορφες συνθήκες κοινωνικής ενσωμάτωσης (απόρριψη των πολιτικών κομ-
μάτων, εναλλακτικές ομάδες στο Πανεπιστήμιο, σε τοπικό επίπεδο, σε θέμα-
τα περιβάλλοντος, μουσικά συγκροτήματα, πολιτιστικοί σύλλογοι και αθλη-
τικά σωματεία με ευρύτερη δράση κ.λπ.).

Με αυτόν τον τρόπο, η ενίσχυση και αύξηση των εναλλακτικών δυνα-
τοτήτων άρθρωσης και μετάδοσης των (συγκροτημένων και μη) πολιτικών
αιτημάτων περιπλέκει σε μεγάλο βαθμό την ίδια τη δυνατότητα παραδοσια-
κής και μονοδρομικής εξουσιοδότησης των πολιτικών κομμάτων. Είναι δε
φανερό ότι η παρουσία τέτοιων ομάδων και οργανώσεων μετατρέπει τους ό-
ρους στο πολιτικό παιχνίδι, έτσι που αυτές να μην είναι αναγκασμένες να τη-
ρούν κάποιον υποτιθέμενο κανόνα αυτοπεριορισμού των διεκδικησών τους
ή σεβασμού των «αρμοδιοτήτων τους», με φυσικό επακόλουθο να αυξάνουν
τη συνολική ροή των αιτημάτων τους προς τους κρατικούς παραλήπτες και,
την ίδια στιγμή, να πραγματοποιούν ποιοτικά άλματα στην επεξεργασία και
διατύπωσή τους, γενικεύοντας τη διεκδικητική τους πρακτική και σε χώρους
ευρύτερης πολιτικής ευθύνης, όπως η πολιτική των επενδύσεων, οι θεσμικές
μεταβολές και οι συνολικές προνοιακές παροχές.

Υπό το βάρος αυτής της εξέλιξης τα πολιτικά κόμματα δεν οφείλουν μό-
νο να αναμετρηθούν με τη στατική απόσπαση, από τις υπόλοιπες αντιπροσω-
πευτικές ομάδες, μιας συγκεκριμένης, καθορίσιμης και ίσως περιθωριακής
μερίδας του περιεχομένου της συνθετικής τους ικανότητας, αλλά πρέπει κυ-
ρίως να αναδιπλώσουν τις λειτουργίες τους (δηλαδή τις καθημερινές τους
πρακτικές, κοινοβουλευτικές και μη, και την ιδεολογική τους συγκρότηση)²¹
απέναντι σε μια δυναμική τάση που έχει η νέα σχέση κράτους και κοινωνίας
να διευρύνει και θεματικά τον αποκλεισμό της κομματικής διαμεσολάβησής
της²² και να συγχέει τα όρια δράσης των κομμάτων και των ομάδων.

21. Χαρακτηριστικά, ο Π. Ευθυμίου υποστηρίζει ότι «τα κόμματα μέσα σ' αυτή την παν-
σπερμία των αντιτιθέμενων συμφερόντων μετατρέπονται σε συνδικαλιστικούς φορείς των επι-
μέρους αιτημάτων...». Πρβλ. *Το Βήμα*, 22 Μαρτίου 1987, σ. 7.

22. Για τη διπλή μετατόπιση εξουσίας από τα κόμματα και το κοινοβούλιο στην κυβέρ-

II. Το κράτος, τα συνδικάτα και οι οργανωμένες ομάδες

Πρέπει να σημειωθεί ότι η ανίχνευση κάθε κρατικής απόπειρας διευθέτησης της κοινωνικής αντιθετικότητας οφείλει, εκτός από τη σχέση του κράτους με τις οργανώσεις της μισθωτής εργασίας, να περιλαμβάνει και τη σχέση του με τις εργοδοτικές οργανώσεις, καθώς και με τις οργανωμένες ομάδες των «μεσαίων τάξεων» (δημόσιοι υπάλληλοι, έμποροι, βιοτέχνες, αυτοαπασχολούμενοι κ.λπ.). Σε ό,τι αφορά τις τελευταίες, το ζήτημα δεν μπορεί να εξεταστεί εδώ, πρώτα γιατί δεν υπάρχουν επεξεργασμένα εμπειρικά στοιχεία πάνω στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτών των ομάδων και, μετά, γιατί λείπουν οι μελέτες που θα διαπίστωναν σε εθνική κλίμακα την πιθανή πολλαπλή «ταξική θέση» πολλών από τα μέλη τους και τη συνακόλουθη επίπτωση πάνω στη δόμηση των αντιπροσωπευτικών τους οργανώσεων.²³

Έλλειψη στοιχείων υπάρχει και για τις εργοδοτικές οργανώσεις. Σε κάθε περίπτωση, πάντως, οι κρατικές παρεμβάσεις είναι ασυμμετρικά βαρύνουσες όταν επιδιώκουν την προσάρτηση και ενσωμάτωση των οργανώσεων των εργαζομένων, παρά τη ρύθμιση του ρόλου των εργοδοτικών οργανώσεων.²⁴ Ο κεφαλαιοκράτης δέχεται ή απορρίπτει ένα νέο πλαίσιο συνεργασίας με τη μισθωτή εργασία και το κράτος ως άτομο και μόνο όταν σε αυτό το πλαίσιο έχουν ήδη προσχωρήσει οι οργανώσεις της μισθωτής εργασίας. Αυτό ακριβώς προσδίδει ακόμη μεγαλύτερη σημασία στην ανάλυση της σχέσης του κράτους και των οργανώσεων των εργαζομένων, στο πεδίο των βιομηχανικών σχέσεων και της παροχής υπηρεσιών.

Σχετικά με το θέμα αυτό, μια απλή σύγκριση των δύο πιο πρόσφατων περιόδων που χωρίζονται από την επταετή δικτατορία δείχνει ίσως ότι υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά σημεία στη διαμόρφωση της σχέσης κράτους και εργασίας.

Το πρώτο σημείο που θα μπορούσε να οριστεί ως σημείο λειτουργικής συνέχειας στην ιστορία της σχέσης, είναι ότι το κράτος στη μεταδικτατορική περίοδο επιβάλλει, στα δοκιμασμένα πρότυπα του παρελθόντος, έναν οπωσδήποτε αποτελεσματικό έλεγχο στο συνδικαλιστικό κίνημα, συνεχίζοντας —κάτω από διαφορετικές ιδεολογικές επενδύσεις— την άμεσα παρεμβατι-

νηση και από την τελευταία στους γραφειοκρατικούς μηχανισμούς, βλ. Λ. Φεραγιόλι, *Αυταρχική δημοκρατία και κριτική της πολιτικής*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985, σ. 40-51.

23. Σχετικά με τις αντιφατικές ταξικές «ιδιότητες», ιδίως στο πλαίσιο των νέων μεσαίων τάξεων, και τη συνακόλουθη τριπλή σημασία που αποκτά στην Ελλάδα ο όρος «σοσιαλισμός», βλ. J. Petras, *Ακμή και παρακμή της σοσιαλδημοκρατίας στη Ν. Ευρώπη*, Αθήνα, Στοχαστής, 1985, σ. 18 και 82-83. Επίσης άρθρο του ίδιου στην επθεώρηση *Παλμός και έκφραση*, Δεκ. '85-Γεν. '86, αρ. φύλλου 36, σ. 18.

24. Βλ. σχετικά C. Offe, «L'attribuzione dello status pubblico ai gruppi d'interesse: osservazioni sul caso della Germania occidentale», στο S. Berger (επιμ.), *ό.π.*, σ. 202-209.

κή και προσαρτητική του πρακτική με ένα αυταρχικό νομικό πλαίσιο που δέπει την εργασία και τη συλλογική διαπραγματεύση²⁵ και με τον ασφυκτικό οικονομικό έλεγχο που ασκεί στις συνδικαλιστικές οργανώσεις. Είναι τέτοιας απροκάλυπτης μορφής και έκτασης οι κρατικές παρεμβάσεις, συντηρητικής ή σοσιαλιστικής απόχρωσης, που περιτεύει να επεκταθεί κανείς στις πολιτικές, δικαστικές και οικονομικές προσπάθειες άμεσης προσάρτησης της ΓΣΕΕ στους κρατικούς μηχανισμούς.²⁶

Το δεύτερο σημείο, που αξίζει να επισημανθεί, μπορεί, αντίθετα με τα πρώτα και κάτω από ειδικές συνθήκες, να προκαλέσει μια ρήξη στην ιστορία της τιθάσευσης της εργασίας από το κράτος. Πρόκειται για τη δυναμική παρουσία συνδικαλιστικών οργανώσεων οι οποίες δομούνται με βάση συμφέροντα κατηγοριών εργαζομένων που ανήκουν στην ίδια επιχείρηση, ή τομέα παραγωγής, ή προσφοράς υπηρεσιών (Τράπεζες, ΔΕΗ, ΟΤΕ, Ολυμπιακή Α.Ε.) και ανεξάρτητα από τις ειδικές επαγγελματικές κατηγορίες που υπάρχουν μέσα σε αυτές τις επιχειρήσεις. Οι οργανώσεις αυτές, με τη μεγάλη οργανωτική τους ισχύ και τη δυναμική ανεξαρτητοποίησή τους από την κρατικά προσαρτημένη ΓΣΕΕ, έχουν αποκτήσει στον τομέα της οικονομίας, που ελέγχεται άμεσα ή έμμεσα από το κράτος, μιαν αξιόλογη διεκδικητική εξουσία και φαίνεται ότι, όσο και αν είναι εσωτερικά εύαλωτες σε ευμετάβλητους κομματικούς ανταγωνισμούς, αποτελούν μιαν ευρύτερης πολιτικής σημασίας δύναμη.²⁷ Για το κράτος, λοιπόν, αντιπροσωπεύουν την απειλή απόρριψης των πολιτικών του, ιδίως στην προοπτική να συμπαρασύρουν στην πορεία τους και άλλα στρώματα εργαζομένων. Από εδώ προέρχεται και η κατηγορία για «συντεχνιακές βλέψεις» που συχνά προσάπτεται σε αυτές και που για την ελληνική πραγματικότητα έχει μια πολύ αμφιλεγόμενη αναλυτική αξία.

Όμως η υπόθεση της ρήξης των παλαιών προτύπων τιθάσευσης της εργασίας έχει και μια άλλη διάσταση: τις ενδογενείς αδυναμίες της κρατικής σφαίρας, ειδικά μετά την υιοθέτηση της οικονομικής πολιτικής της «λιτότητας», η οποία αποκάλυψε την αύξουσα σύγχυση της γραφειοκρατίας προ-

25. Πρβλ. Γ. Σπυρόπουλος, «Εργασιακές σχέσεις και οικονομική κρίση στις χώρες της Νότιας Ευρώπης», ανάτυπο από την *Επιθεώρηση Εργατικού Δικαίου*, τ. 46 (1987), σ. 10.

26. Για μια συνοπτική ιστορική και κριτική παρουσίαση του φαινομένου, βλ. Γ. Κουκουλές, «Ελληνικά συνδικάτα: οικονομική αυτοδυναμία και εξάρτηση 1938-1984», Αθήνα, Οδυσσεάς, 1984. Επίσης, Γ. Κουκουλές και Β. Τζαννετάκος, «Συνδικαλιστικό κίνημα 1981-1986. Η μεγάλη ευκαιρία που χάθηκε», Αθήνα, Οδυσσεάς, 1986.

27. Πρβλ. Γ. Κουκουλές και Β. Τζαννετάκος, *ό.π.*, σ. 10-11. Βέβαια, δεν είναι μόνο η καθαυτό συνολική και θεσμική διάσταση των διεκδικήσεων που προσδίδει πολιτική σημασία σε αυτές τις οργανώσεις, αλλά και η σύγχρονη μεταμόρφωση του ίδιου του πεδίου των κοινωνικών αγώνων, στο οποίο διατυπώνονται οι διεκδικήσεις: «είτε η διεκδίκηση είναι μόνο αμυντική είτε συγχρόνως επιθετική, προσβάλλει έναν τρόπο απόφασης και διαχείρισης, τη συμπεριφορά κοινωνικών πρωταγωνιστών, παρά «οικονομικούς» νόμους». Πρβλ. Α. Touraine, *Pour la sociologie*, Παρίσι, Seuil, 1974, σ. 189.

στά στις προγραμματικές επιταγές των εξειδικευμένων πολιτικών του κράτους στην οικονομία και την κοινωνία, αλλά και τις εσωτερικές αντιθέσεις στο κυβερνητικό κόμμα που δυσκολεύεται να ξεπεράσει τη σύγκρουση, ανάμεσα στις λαϊκιστικές ιδεολογικές του καταβολές και τις εκλογικευτικές τάσεις του.²⁸

Φυσικά, στην εκδοχή που οι πιέσεις των οργανώσεων και αυτές οι αντιφάσεις απειλήσουν να προκαλέσουν μια ανατροπή της στρατηγικής του κράτους, τα περιθώρια ελιγμών στενεύουν: η «λύση» θα μπορούσε να είναι είτε η ένταση της αυταρχικής παρέμβασης και της καταστολής είτε, αρχίζοντας από τις βιομηχανικές σχέσεις, η οικοδόμηση ενός άλλου συστήματος διεπίδρασης και διαπραγμάτευσης που θα απορροφά πιο αποτελεσματικά τις επιπτώσεις της κοινωνικής σύγκρουσης.

III. Το κράτος και οι νέες ομάδες

Αναφέρθηκε παραπάνω ότι η ποσοτική γενίκευση και η λειτουργική διαφοροποίηση της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία και την κοινωνία πολιτικοποιεί ευθέως τις ανάγκες και τα αιτήματα ολόκληρων πληθυσμιακών ομάδων και κοινωνικών στρωμάτων. Το φαινόμενο των νέων συμφερόντων που κατέχουν μια ικανότητα μη μεσολαβημένης διαπραγμάτευσης με το κράτος, σαν «συλλέκτες» των προνοιακών παροχών του (φοιτητές, υπερήλικοι, άτομα με ειδικές ανάγκες, άνεργοι κ.ά.), στην Ελλάδα συγκαλύπτεται συχνά με μια γενική και στεία σύγκριση του χαμηλού ποσοστού του ΑΕΠ που διατίθεται για τις κοινωνικές πολιτικές με το αντίστοιχο υψηλό ποσοστό των χωρών της Δυτικής Ευρώπης, ή με μια απόπειρα ταύτισης των «αντικειμενικών» συμφερόντων τους με εκείνα της εργατικής τάξης κ.λπ. Αν βέβαια αυτές οι ομάδες ορίζονταν μόνο αρνητικά, δηλαδή από το βαθμό της κρατικής παρέμβασης αποκλειστικά, δεν θα υπήρχε καμία ανάγκη κάποιας μελέτης τους. Οι παθητικοί αποδέκτες της κρατικής πρόνοιας μπορούν να άγονται αδιαμαρτύρητα σε προαποφασισμένες κοινωνικές συμμαχίες. Όμως εκείνο που πρέπει να μελετηθεί περισσότερο από (και σε συνάρτηση με) τα δομικά αποτελέσματα που το κοινωνικό κράτος προκαλεί στην κοινωνική διαστρωμάτωση, είναι η εμφάνιση νέων στάσεων και συμπεριφορών στην κοινωνική σφαίρα, ιδίως στις μικρότερες ηλικίες.

Με λίγα λόγια, η εξήγηση του φαινομένου προϋποθέτει την ανάλυση των αντικειμενικών όψεων των διαδικασιών περιθωριοποίησης από μια κεντρική «παραγωγική» πραγματικότητα, αλλά και την προσεκτική μελέτη της

---

28. Βλ. σχετικά το προαναφερόμενο άρθρο του J. Petras, σ. 16-17.

«υποκειμενικής δομής της περιθωριακότητας».²⁹ Ωστόσο, ούτε η απλή παραδοχή μιας μονοδρομικής αιτιακής σχέσης ανάμεσα στις δύο αυτές πραγματικότητες θα αρκούσε να εξαντλήσει το ζήτημα. Διαφορετικά, θα ήταν αδύνατο να εξηγηθεί το φαινόμενο εμφάνισης ατομικών περιθωριακών στάσεων και συμπεριφορών (απόρριψη της πολιτικής, της επαγγελματικής νοοτροπίας, των συνηθειών εργασίας) μέσα στην ίδια την παραγωγική διαδικασία, όπου η παγίωση ενός συγκεκριμένου κοινωνικού status είναι θεσμικά εγγυημένη.

Η σχέση περιθωριοποίησης και περιθωριακότητας³⁰ είναι πολύ πιο σύνθετη και πολύπλοκη από την αντίθεση εργασίας και μη εργασίας, αφού εμπλέκει στην όλη προβληματική το λεπτό ζήτημα της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου. Αν αληθεύει ότι τα κοινωνικά κινήματα είναι «συμπεριφορές κοινωνικά αντιθετικές, αλλά, επίσης, πολιτισμικά προσανατολισμένες και όχι η απλή εκδήλωση των αντικειμενικών αντιφάσεων ενός συστήματος κυριαρχίας»,³¹ τότε γίνεται πραγματικά χρήσιμη η μελέτη των πολιτισμικών προσανατολισμών αυτών των ομάδων οι οποίες, άλλωστε, αρθρώνουν έναν λόγο ακόμη και στο όνομα πολιτισμικών μειονοτήτων που δεν έχουν το δικαίωμα λόγου (φυλακισμένοι, «ψυχοπαθείς», ομοφυλόφιλοι, στρατευμένοι κ.λπ.). Είναι δε αρκετά πιθανόν ότι τα αποτελέσματα των κρατικών πολιτικών στον τομέα των παροχών και ο νόμος της οικονομικής βίας της αγοράς δεν ουδετεροποιούν από πολιτική άποψη τα νέα υποκείμενα, όταν αυτά μπορούν ή να μεταλλάξουν το κοινωνικό στίγμα του «περιθωριακού» σε θετική επιβεβαίωση μιας συλλογικής κοινωνικής ταυτότητας (που συμβολικά αποκατά νόημα στους κόλπους της ομάδας) ή να διαχειριστούν την απόσταση μεταξύ της κοινωνικής εικόνας τους και της υποκειμενικής τους υπόστασης, θεσιπίζοντας μια μεταβατική κοινωνική ταυτότητα μέσω μιας νόμιμης προχειρότητας και αναστρεψιμότητας των εκάστοτε υιοθετούμενων πρακτικών επιβίωσης.³²

Είναι επίσης λογικό να υποθέσουμε ότι η εντατικοποίηση της εξαγοραίας συνδιαλλαγής κράτους και πληθυσμιακών κατηγοριών, καθώς και οι απόπειρες του κράτους να μετατοπίσει τον άξονα της σχέσης κοινωνική

29. Μια ευρεία ανάλυση της εξέλιξης της υποκειμενικής δομής της περιθωριακότητας ως πολιτισμικής και συμβολικής διαφοροποίησης βρίσκεται στο F. Barbano, «Marginalità versus complessità». A.A.V.V., *Complessità sociale e identità*. Μιλάνο. Fr. Angeli. 1983. σ. 24-78.

30. Βλ. στο ίδιο, σ. 27-40. Επίσης, για μια τυπολογία της περιθωριακότητας, βλ. G. Germani, «Uno schema per lo studio della marginalità», στο *La Ricerca Sociale*, τχ. 17, 1977, σ. 21-36.

31. Πρβλ. A. Touraine, *La voix et le regard*, Παρίσι, Seuil, 1978, σ. 107.

32. Η μελέτη της υποκειμενικότητας του ατόμου συλλαμβάνει συχνά το ζήτημα της κοινωνικής του ταυτότητας ως πρόβλημα όταν το κοινωνικό περιβάλλον διαφοροποιείται και γίνεται αβέβαιο, όταν δηλαδή δημιουργείται μια διεύρυνση του πεδίου των ατομικών επιλογών που μπορούν να γίνουν. Βλ. σχετικά, L. Sciolla, «Il concetto di identità in sociologia», A.A.V.V., *Complessità sociale e identità*, ό.π., σ. 125-128.

ένατη/αποκλεισμός από τις έκδηλα κατασταλτικές λειτουργίες του σε αποκεντρωμένες και περιφερειακές λειτουργίες (η «ανάπλαση» των Εξαρχείων με την εμπλοκή της πολυεδομίας, της τοπικής αυτοδιοίκησης, των τοπικών συλλόγων, επιστημονικών φορέων, σωματείων κ.λπ. είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα) θα έχουν αποτελέσματα που θα επιδράσουν καταλυτικά στα, ακόμη, μη απελευθερωμένα ορθολογικά αποθέματα των κρατικών μηχανισμών.

Πάντως, όπως και στην περίπτωση των εργατικών οργανώσεων, αυτό δεν αποκλείει τις κατασταλτικές παλινδρομήσεις (τουναντίον, τις προϋποθέτει) ούτε μια πιο σταθερή αυταρχική επιλογή, στην περίπτωση που οι λεπτές ισορροπίες και τα εσωτερικά όρια αντοχής του ταξικού συμβιβασμού στους κόλπους της κρατικής μηχανής ανατραπούν από μια εξαιρετικά αντιφατική εσωτερίκευση σε αυτήν του συνόλου των προτεραιοτήτων που τίθενται από τα πολλαπλά αιτήματα.

Σε αυτή τη συνόψιση των παραγόντων, που δείχνουν μάλλον μια τάση αναπροσαρμογής, σε συνθήκες κρίσης, των μηχανισμών διευθέτησης της συνολικής σχέσης πολιτική ορθολογικότητα/κοινωνική συναίνεση, παρά πιστοποιούν μια ήδη εφαρμοσμένη στρατηγική του ελληνικού κράτους, θα πρέπει να προστεθεί ένα ακόμη στοιχείο. Στην ουσία, πρόκειται για τη σημερινή μορφή των σχέσεων εξάρτησης της ελληνικής οικονομίας, που εκφράζονται με διάφορες πιέσεις του ξένου κεφαλαίου (μέσω του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και των προγραμμάτων επιχορήγησης της Ευρωπαϊκής Κοινότητας) στην κυβέρνηση, αλλά και στην ελληνική αστική τάξη. Οι πιέσεις αυτές δείχνουν ότι το ξένο, κυρίως χρηματοδοτικό, κεφάλαιο δεν είναι διατεθειμένο να επιτρέψει τη συνέχιση μεταφοράς υπεραξίας από το κέντρο στην περιφέρεια χωρίς το αντάλλαγμα μιας διαφορετικής ολοκλήρωσης της ελληνικής οικονομίας, και ενισχύουν την ιδέα ότι η διατυμπανιζόμενη «αναδιάρθρωση» της οικονομίας μπορεί, καταρχήν, να στηριχτεί σε μια σειρά καθάρως αυταρχικών πολιτικών του κράτους, όμως, σε έναν δεύτερο χρόνο, θα απαιτήσει πιθανώς μια ελάχιστη βάση συναινετικού προγραμματισμού σε νέα κατεύθυνση μεταξύ κράτους, εργοδοσίας³³ και συνδικάτων.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η υπόθεση που προβάλλεται εδώ είναι η τάση της πολιτικής διαχείρισης, σε συνθήκες κρίσης των μηχανισμών διευθέτησης της κοινωνικής σύγκρουσης, να συνδέσει οργανικά την απόσπαση της συναίνεσης με τις θεμελιακές μεταμορφώσεις που η νέα παρεμβατική δράση του

---

33. Είναι ενδεικτικό αυτής της επιζητούμενης νέας κατεύθυνσης ότι οι επενδυτικές προτάσεις των βιομηχάνων στο πλαίσιο των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων απορρίφθηκαν ως ανεπαρκείς, «εδομένου ότι αφορούν κορεσμένους κλάδους και δεν συμβάλουν στην αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας». Βλ. σχετικά δηλώσεις του κοινοτικού επίτροπου Γ. Βάρφης στην εφ. *Ελευθεροτυπία*, 17 Μαρτίου 1987.

προκαλεί στις σφαίρες της οικονομίας και της κοινωνίας, κατά κύριο λόγο στη δόμηση των κοινωνικών συμφερόντων.

Στις παρατηρήσεις που ακολουθούν επιχειρείται μια θεωρητική προσέγγιση σε αυτήν την τάση του καπιταλιστικού κράτους να προχωρήσει προς την εξεύρεση μιας νέας πολιτικής ορθολογικότητας, που δεν είναι άλλη από τον *κορπορατισμό*.

ΣΥΝΑΙΝΕΣΗ ΚΑΙ ΚΟΡΠΟΡΑΤΙΣΜΟΣ

Ο Πουλαντζάς όριζε το 1978 μια αναδυόμενη μορφή κράτους, τον αυταρχικό κρατισμό, ως τη γενική τάση εντεινόμενης μονοπώλησης από το κράτος «του συνόλου των τομέων της οικονομικοκοινωνικής ζωής, μονοπώληση που σπονδυλώνεται με την οριστική παρακμή των θεσμών της πολιτικής δημοκρατίας και με τον δρακόντειο και πολύμορφο περιορισμό αυτών των λεγόμενων “τυπικών” ελευθεριών, που ανακαλύπτουμε —τώρα που καταβαρθώνονται— την πραγματικότητά τους».³⁴ Και δεν δισταζε, ήδη από τότε, να συγκαταλέγει την Ελλάδα σε εκείνες τις ευρωπαϊκές χώρες όπου ο αυταρχικός κρατισμός εμφανίζεται με τη μορφή της πολιτικής κρίσης και ειδικότερα της κρίσης του κράτους, η οποία μπορεί να καταλήξει, κάτω από διαφορετικές μορφές συγκριτικά με το παρελθόν, σε μια διαδικασία φασιστικοποίησης.³⁵ Η απαισιόδοξη αυτή πρόβλεψη, που στηρίζεται στη διαπίστωση δομικών μεταβολών στον ταξικό συσχετισμό, έρχεται να αποτελέσει την άλλη εκδοχή της «αισιόδοξης» προοπτικής που παρουσιάζει ο κορπορατισμός ως μέσο διευθέτησης των νέων κοινωνικών συγκρούσεων.

Φασιστικοποίηση και κορπορατική διευθέτηση: μόνο κρατώντας στο βάθος του ορίζοντα πάντα ανοιχτή την προοπτική της πρώτης εκδοχής, μπορεί κάποιος να πλησιάσει αποτελεσματικά την εικόνα της δεύτερης.

Αν και η φιλολογία για τον σύγχρονο κορπορατισμό έχει μόνο δεκαπέντε χρόνια ζωής πίσω της, οι τρόποι προσέγγισης του φαινομένου και η σημασία που επιχειρείται να αποδοθεί σε αυτό είναι στοιχεία αρκετά διαφοροποιημένα και, συχνά, αντιφατικά ανάμεσα στους διάφορους μελετητές του.

Πάντως, αποκλείοντας εκείνες τις «συνολιστικές» απόψεις που θεωρούν τον κορπορατισμό έναν διαφορετικό τύπο οικονομικής υποδομής, ή και ακόμη μια εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό,³⁶ φαίνεται ότι η διάγνωση του

34. Πρβλ. Ν. Πουλαντζάς, *Το κράτος, η εξουσία, ο σοσιαλισμός*, ό.π., σ. 292.

35. Βλ. το ίδιο, σ. 296-302.

36. Βλ., κυρίως, R. Pahl και J. Winkler, *The Coming Corporatism*, Challenge, Μάρτιος.

φαινομένου ξεκινά από τη θεώρησή του ως μιας από τις (εμπειρικά παρατηρούμενες) δομές του σύγχρονου πολιτικού συστήματος.³⁷ Ωστόσο, αυτή η παράλληλη προς το κλασικό δημοκρατικό σύστημα δομή έχει γενικότερη σημασία για τον καπιταλιστικό σχηματισμό, αφού περιλαμβάνει τρεις ποιοτικά νέες συνιστώσες στη διαμόρφωση του ταξικού συσχετισμού: την κεντρικότητα της διεπίδρασης του κράτους και των ομάδων με οργανωμένα συμφέροντα, τη λειτουργικότητα της αντιπροσώπευσης των κοινωνικών συμφερόντων και τη χρησιμοποίηση των ομάδων για την επίτευξη ευρύτερου κοινωνικού ελέγχου.³⁸ Ο πληρέστερος ορισμός που δόθηκε στον κορπορατισμό, από άποψη οργανωτικής δομής, είναι εκείνος του Schmitter, που τον περιγράφει ως «ένα σύστημα μεσολάβησης των κοινωνικών συμφερόντων στο οποίο οι ενόχτες που το αποτελούν είναι οργανωμένες σε έναν περιορισμένο αριθμό μοναδικών κατηγοριών, αναγκαστικών, όχι ανταγωνιστικών, ιεραρχικά δομημένων και λειτουργικά διαφοροποιημένων, αναγνωρισμένων, ή εξουσιοδοτημένων (αν όχι δημιουργημένων) από το κράτος και στο οποίο παρέχεται η εγγύηση ενός αντιπροσωπευτικού μονοπωλίου στο πλαίσιο των αντίστοιχων κατηγοριών σε αντάλλαγμα συγκεκριμένων ελέγχων στην επιλογή των ηγεσιών και στην άρθρωση προσδοκιών και αιτημάτων».³⁹

Σε γενικές γραμμές θα μπορούσε να ειπωθεί, αν και, όπως σημειώθηκε, οι διαφορές αντίληψης και προσέγγισης είναι πολλές, ότι πρόκειται για ένα συγκεκριμένο σύστημα αντιπροσώπευσης που:

- περιλαμβάνει όλο το φάσμα των «νόμιμων» συμφερόντων (ανάλογα με το επίπεδο διαπραγμάτευσης: κράτος/οργανώσεις εργαζομένων/εργοδοτικές οργανώσεις, κράτος/έμποροι/οργανώσεις καταναλωτών, τεχνοκράτες των υπουργείων/διοίκηση επιχείρησης/σωματεία εργαζομένων, κ.λπ.)·
- προϋποθέτει την αμοιβαία αποδοχή μόνιμων κανόνων συμπεριφοράς (π.χ. η αποχώρηση από την έδρα διαπραγμάτευσης ή η συστηματική παρακώλυση της λήψης αποφάσεων —η οποία, τουλάχιστον, δεν οφείλεται σε αξεπέραστες αδυναμίες εσωτερικού ελέγχου μιας οργάνωσης— σημαίνει αυτόματα ανατροπή όλων των ήδη συμφωνημένων αποφάσεων)·
- λειτουργεί με βάση ένα δεδομένο κανονιστικό πλαίσιο που παγιώνει θεσμι-

Απρίλιος 1975, σ. 31, και J. Winkler, «Corporatism», *Archives Européennes de Sociologie*, τ. XVII, 1976, σ. 103.

37. Αυτή είναι και η άποψη των περισσότερων μελετητών του κορπορατισμού μεταξύ των οποίων: Schmitter, Lehbruch, Panitch, Strinati, Offe, Pizzorno, Kocka, Maier, κ.ά.

38. Ένα ιδανικό παράδειγμα μελέτης του κορπορατισμού σε συνδυασμό με μια ευρύτερη ταξική ανάλυση είναι του L. Panitch, «The Development of Corporatism in Liberal Democracies», *Comparative Political Studies*, τ. X, 1977, σ. 61-90.

39. Πρβλ. P. C. Schmitter, «Ancora il secolo del corporativismo?», στο M. Maraffi (επιμ.), *La società neo-corporativa*, Μπολόνια, Mulino, 1980, σ. 52-53.

κά τη διαπραγμάτευση και τα αποτελέσματά της, χωρίς να αποκλείει και διαδικασίες άτυπης συνεννόησης·

—και, καταρχήν, επιβάλλει «από μέσα» τον περιορισμό των διαπραγματευσιμων αποφάσεων σε θέματα που δεν θίγουν τη συνολική διακριτική ικανότητα του κράτους και των εργοδοτών (π.χ. ανώτατο όριο διαπραγματευσιμης ύλης ορίζεται η εισοδηματική πολιτική και όχι η πολιτική των επενδύσεων).

Αναμφισβήτητα, ένα τέτοιο σύστημα είναι ένα σχήμα τουλάχιστον παράδοξο σε σχέση με το κλασικό σύστημα φιλελεύθερου πλουραλισμού και είναι σαφής η αντίθεση ανάμεσά τους, ειδικά σε ό,τι αφορά το *βαθμό δεσμευτικότητας* των σχέσεων που οικοδομούνται: από μια σειρά εναλλακτικών και συγκυριακών πολιτικών με εξωτερικές πιέσεις, διαπραγματεύσεις, υπαναχωρήσεις, κινητοποιήσεις και επαναδιαπραγματεύσεις στον πλουραλισμό, περνάμε σε μια μόνιμη και θεσμοθετημένη κορπορατική διαπραγμάτευση, που στηρίζεται σε σταθερούς και अपαράβατους κανόνες και τρόπους διεπίδρασης μεταξύ των «συμβαλλομένων μερών». Από μια λειτουργία του κράτους στον πλουραλισμό, όπου αυτό προσπαθεί να βρει *ex post* τις κατάλληλες απαντήσεις σε κοινωνικά αιτήματα που θεωρεί δεδομένα, περνάμε σε ένα σύστημα όπου είναι το ίδιο το κράτος που ορίζει το περιεχόμενο και την ένταση της ροής των αιτημάτων, αφού δημιουργεί τις συνθήκες για να διατυπώνονται, *ex ante*, με κατάλληλο τρόπο τα αιτήματα. Όμως, ποιος είναι ο βαθύτερος λόγος αυτής της μεταβολής; Και τι είναι εκείνο που επιτρέπει τις θεσμικές αλλαγές και καθιστά πραγματικότητα τον, τόσο ζωτικό για το σύστημα, σεβασμό των κανόνων σε αυτό το παιχνίδι; Είναι δύο ερωτηματικά που μπορεί να απαντηθούν μόνο αν ληφθούν υπόψη η νέα παρεμβατική πραγματικότητα του σύγχρονου κράτους και τα αποτελέσματα που αυτή επιφέρει στις σχέσεις παραγωγής. Χωρίς να χρειαστεί να ανατρέξουμε στα όσα ήδη επισημάνθηκαν εδώ, μπορεί να σημειωθεί ενδεικτικά ότι η κορπορατικής φύσης συμπεριφορική διαφοροποίηση των δυνάμεων, για παράδειγμα στον τομέα των βιομηχανικών σχέσεων, οφείλεται:

—των εργαζομένων και των οργανώσεών τους, στο γεγονός ότι η «ανάληψη» της κοινωνικής πολιτικής στο εσωτερικό της οικονομικής πολιτικής του κράτους,⁴⁰ σε συνδυασμό με τον βαρύνοντα ρόλο της εκτελεστικής εξουσίας, περιορίζει τις δυνατότητές τους να προστρέξουν στα παραδοσιακά κανάλια πολιτικής σύνθεσης του κοινωνικού αιτήματος (πολιτικά κόμματα), αλλά και διασπά (με τις ειδικές, προνοιακής φύσης, αποφάσεις για επιδόματα, απαλλαγές, επιδοτήσεις, ελαφρύνσεις κ.λπ.) το κίνημα των εργαζο-

40. Βλ. H. Wilensky, *Neo-corporativismo, accentramento...*, ό.π., σ. 35. Επίσης, G. Gozzi, *Potere e modello neocorporativo*, ό.π., σ. 17-18.

μένων σε πολλά μέτωπα πάλης που αντανακλούν στην κοινωνική και οικονομική σφαίρα τις διαφορετικές κοινωνικές και εργασιακές πραγματικότητες, και στην ιδεολογική σφαίρα τα ειδικά «κεκτημένα δικαιώματα»⁴¹ —του κράτους, στο γεγονός ότι η νέα κοινωνική πραγματικότητα, που το ίδιο διαμορφώνει, απαιτεί την ενεργοποίησή του στην κατεύθυνση της αποπολιτικοποίησης της σύγκρουσης, δηλαδή: α) της θεσμικής αποσαφήνισης των κοινωνικών δυνάμεων που είναι σε θέση να διαπραγματεύονται, και β) της αποτελεσματικότερης τιθάσευσης των διεκδικήσεων διαμέσου της «υπευθυνοποίησης» των εργατικών οργανώσεων, στις οποίες πρέπει να ενταθεί ο εσωτερικός έλεγχος της ηγεσίας απέναντι στη βάση, και όχι αντίστροφα. —των εργοδοτικών οργανώσεων, στο γεγονός ότι, από τη μια πλευρά, αυτή η κορπορατική εμπλοκή δεν επηρεάζει ουσιαστικά τη γενικότερη θέση εξουσίας που κατέχει το κεφάλαιο και τη δυνατότητα εξόδου του από το παιχνίδι χωρίς σοβαρές επιπτώσεις για το ίδιο,⁴² ενώ, από την άλλη, η όποια εξάρτησή του από τις κρατικές πολιτικές αντισταθμίζεται με το παραπάνω από την κορπορατική ενσωμάτωση της εργατικής τάξης.

Ωστόσο, παρόλο που ο κορπορατισμός δείχνει μια κοινή διαμόρφωση των πολιτικών συστημάτων στον οργανωμένο καπιταλισμό, δεν πρέπει να διαφεύγει ότι τελικά δεν είναι ενιαίο φαινόμενο. Και αυτό γιατί ο τρόπος με τον οποίο παρυσιάζεται και ο βαθμός ελέγχου που επιτυγχάνει αντικατοπτρίζουν τις διαφορές στις οικονομικές και ταξικές καταβολές του από χώρα σε χώρα, αλλά και στις ιδιαίτερες πολιτικές αντιθέσεις που περιέχει ο κάθε κοινωνικός σχηματισμός.

Αυτή η επιφύλαξη που καθιστά τον κορπορατισμό μια τάση εξέλιξης και όχι «κατάσταση», εξειδικεύεται, καταρχήν, στην τυπολογική διάζευξη του κοινωνικού και του κρατικού κορπορατισμού. Ο πρώτος βρίσκει ιστορικά τις οικονομικές του καταβολές στις διαδικασίες συγκεντροποίησης της ιδιοκτησίας, του εντεινόμενου διεθνούς ανταγωνισμού, της εξάπλωσης του ρόλου των δημόσιων πολιτικών, και τις πολιτικές του εκφράσεις σε μια ευρέως συναινετική κοινωνική βάση. Ο δεύτερος, αντίθετα, προϋποθέτει μια αποδιρθρωμένη οικονομία και η εξασφάλιση των συνεργασιακών του πρακτικών στηρίζεται περισσότερο στην καταστολή και τον αυθαίρετο αποκλεισμό, παρά στην ενσωμάτωση των επιμέρους συμφερόντων.⁴³ (Εδώ θα πρέπει

41. Είναι φανερό ότι, ειδικά στην Ελλάδα, η ίδια η σύλληψη της «συντεχνιακότητας» θα έπρεπε να αποφορτιστεί από τον συναισθηματικό χαρακτήρα της καταγγελίας που περιέχει, αν όχι να απορριφθεί ως εργαλείο ανάλυσης και εξήγησης των διαφόρων συνδικαλιστικών κινητοποιήσεων. Μήπως δεν ήταν πάντα στη βάση των «συντεχνιών» που οικοδομήθηκαν οι πολιτικές επιμερισμού του αποσπώμενου κρατικού υπερπροϊόντος;

42. Βλ. σημείωση 23.

43. Για τις διαφορές των δύο τύπων κορπορατισμού και μάλιστα στα ίχνη της ιστορικής

να συμπεριληφθεί και ένας τρίτος τύπος κορπορατισμού που ίσως ενδιαφέρει περισσότερο την ελληνική περίπτωση, αφού αναφέρεται σε μεταβατικές περιόδους ενός κοινωνικού σχηματισμού: τον «μικτό» κορπορατισμό ως συνδυασμό —οπωσδήποτε αντιφατικό— των δύο προηγούμενων τύπων).

Στη συνέχεια, ένας ακόμη παράγοντας που περιπλέκει τις μορφές εκδήλωσης του κορπορατισμού εντοπίζεται στη δυνατότητα να υπάρχουν διαφορετικοί βαθμοί κορπορατικοποίησης της διεπίδρασης, που οφείλονται κυρίως στη σύνθετη φύση του κορπορατισμού ως *προτύπου ειδικής άρθρωσης των συμφερόντων* και δόμησης των ομάδων συμφερόντων και ως *ειδικής διαδικασίας διαμόρφωσης και διατύπωσης των αποφάσεων* που αφορούν τις δημόσιες πολιτικές⁴⁴ (κορπορατικοποίηση της οργάνωσης και κορπορατικοποίηση της απόφασης).

Τέλος, η έλλειψη ενιαίας εικόνας του φαινομένου πρέπει να αποδοθεί και στις εσωτερικές αντιφάσεις που προκαλεί στον κορπορατισμό η αύξουσα πόλωση ανάμεσα σε θεσμοθετημένα συστήματα αντιπροσώπευσης «κεντρικών» συμφερόντων (πλουραλισμός και παράλληλος κορπορατισμός) και τα νέα κοινωνικά κινήματα⁴⁵ που είναι φορείς αναγκών και αιτημάτων μη ικανοποιήσιμων διαμέσου των υπαρκτών θεσμικών καναλιών.

Γι' αυτούς τους λόγους ο κορπορατισμός είναι ένας ασταθής και αντιφατικός άξονας ανάπτυξης σε μια όλο και πιο δεσμευτική διαπλοκή των συμφερόντων και των επιλεγμένων τρόπων για την έξοδο από την κρίση. Έτσι, η συνέχιση του ιστορικά παρατηρούμενου κύκλου σχηματισμού, κατάρρευσης και επανασηματισμού των κορπορατικών δομών στους ανεπτυγμένους καπιταλιστικούς σχηματισμούς μπορεί να διακοπεί ή με μια πλήρως αυταρχική απάντηση από την πλευρά του κράτους, ειδικά σε συνθήκες κρίσης στον αυταρχικό κρατισμό που ανέλυσε ο Πουλαντζάς, ή με την εμφάνιση ενός πολιτικού κινήματος που να συμφύεται με τις πιο σπουδαίες στιγμές της εργατικής μαχητικότητας, αλλά και να «ξέρει να πηγαίνει πέρα από αυτήν».⁴⁶

ανάλυσης του Manóiesco. βλ. P. C. Schmitter, *Ancora il secolo del corporativismo?*, ό.π., σ. 60-66.

44. Από εδώ ακριβώς ξεκινούν και οι κριτικές παρατηρήσεις μερικών μελετητών απέναντι στον ορισμό του Schmitter, ότι δηλαδή υπερτιμά την οργανωτική διάσταση του κορπορατισμού ενώ, αντίθετα, αποδίδει ελάχιστη ή καθόλου σημασία στον κορπορατισμό ως ειδική διαδικασία διαμόρφωσης και εφαρμογής των αποφάσεων. Βλ. σχετικά, G. Lehmbruch, «Corporativismo liberale e governo dei partiti», στο M. Maraffi, ό.π., σ. 166-167.

45. Γι' αυτά τα κινήματα, σε συνάρτηση με την απόρριψη της κλασικής έννοιας της πολιτικής. βλ. C. Offe, *L'attribuzione dello status pubblico...* ό.π., σ. 209-216. αλλά κυρίως την επιθεώρηση *Το κοινωνικό κίνημα*, τχ. 2, 1984, που είναι αφιερωμένο στον ίδιο, ιδιαίτερα σ. 4-7, 20-25 και 35-38.

46. Πρβλ. L. Panitch, ό.π., σ. 90.

Ακόμη και μια απλή περιδιάβαση στις συνθήκες που διαμορφώνουν τον ταξικό συσχετισμό και την πολιτική παρέμβαση στην Ελλάδα θα αρκούσε για να αναγνωριστεί πόσο δύσκολη είναι η εγκαθίδρυση ενός τύπου μεσολάβησης της κοινωνικής σύγκρουσης όπως είναι ο κοινωνικός κορπορατισμός.

Αρχίζοντας από μια εμπεδωμένη τακτική εξωτερικών πιέσεων των οργανωμένων κοινωνικών ομάδων προς το κράτος και ένα αδύναμο, διασπασμένο και χωρίς ουσιαστική κεντρική εκπροσώπηση συνδικαλιστικό κίνημα, περνώντας σε ένα κράτος που για πρώτη φορά στην ιστορία του βρίσκεται αντιμέτωπο με την επιταγή της συνολικής αναδιοργάνωσης των λειτουργιών του και μάλιστα σε συνθήκες «απολειτουργικοποίησης»⁴⁷ των μηχανισμών του, φτάνοντας μέχρι την παρουσία μιας αστικής τάξης εξαρτημένης από το ξένο κεφάλαιο και τις κρατικές πολιτικές, και καταλήγοντας στο υπάρχον αυταρχικό νομικό καθεστώς που διέπει την πολιτική της εργασίας και στον υψηλό βαθμό ιδεολογικοποίησης της κοινωνικής σύγκρουσης, αναπόφευκτα διαπιστώνεται ότι η παγίωση της κορπορατικής διευθέτησης είναι εξαιρετικά δύσκολη.

Όμως αυτό είναι μόνο ένα σκέλος, το αρνητικό, στη διερεύνηση της προοπτικής να οικοδομηθεί ένας κοινωνικός κορπορατισμός. Το άλλο σκέλος αναφέρεται κυρίως σε μια δομική διαφοροποίηση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που μοιάζει να υπερβαίνει το ισχύον θεσμικό πλέγμα των σχέσεων εξουσίας και να αποζητεί επιτακτικά ένα νέο. Και σε αυτήν την κατεύθυνση, μάλλον, θα πρέπει να βαρύνουν απαντήσεις σε ερωτήματα όπως: Πού θα οδηγήσουν οι ανακατατάξεις στον κυρίαρχο συνασπισμό εξουσίας, αρχίζοντας από τον κλονισμό της παραδοσιακής συμμαχίας της αστικής τάξης και των μεσαίων στρωμάτων η οποία, ίσως μόνο προς το παρόν, εκδηλώνεται αποκλειστικά στην έντονη διαμάχη σχετικά με καιρία σημεία της νέας εισοδηματικής πολιτικής; Πώς θα καταλήξει η υποβόσκουσα σύγκρουση του ξένου κεφαλαίου και της ελληνικής αστικής τάξης σχετικά με το χαρακτήρα και τους προσανατολισμούς της ελληνικής οικονομίας; Τι αντίκτυπο έχει για το κράτος —πέρα από τις άμεσες συνέπειες στο κομματικό παιχνίδι— η εκδοχή κατάρρευσης των οικονομικών και κοινωνικών πολιτικών του, που γίνεται τόσο περισσότερο αληθοφανής όσο το συνολικό σύστημα δόμησης των συμφερόντων εξακολουθεί να δημιουργεί ένα υπέρβαρο προβλημάτων, ενώ

47. Σχετικά με την απολειτουργικοποίηση και την αποδοτικότητα των κρατικών μηχανισμών στην Ελλάδα, βλ. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, κοινωνία, εργασία...*, ό.π., σ. 103-118.

ταυτόχρονα δεν έχει τη δυνατότητα να διοχετεύσει τις κοινωνικές διεκδικήσεις σε θεσμικές διαδικασίες λειτουργικού αυτοπεριορισμού;

Το ελληνικό κράτος θα παγιδευτεί ακόμη περισσότερο στο εξαιρετικά περίπλοκο δίχτυ φορολογικών ελαφρύνσεων, κατηγοριακών αποδεσμεύσεων και σταθεροποιημένων προνομίων που έχει το ίδιο δημιουργήσει, ή θα βρει, έστω και δύσκολα, έναν τρόπο να προχωρήσει —πέρα από τη δημιουργία μιας μικροκορπορατικής συμμετοχής («κοινωνικοποιημένες» επιχειρήσεις, «προβληματικές» επιχειρήσεις υπό κρατική προστασία, συμβούλια υγιεινής και ασφάλειας σε ορισμένες επιχειρήσεις) και μιας εντελώς άτυπης διαπραγμάτευσης των απόψεων των οργανωμένων ομάδων (πρόσφατα, Γνωμοδοτική Επιτροπή Τιμών)— σε μια, τελικά, ριζοσπαστικότερη λύση;